

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ У ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Є.Д. Лук'янчиков

доктор юридичних наук, професор

Національного технічного університету України «КПІ»

Б.Є. Лук'янчиков

кандидат юридичних наук, доцент

Київського національного університету внутрішніх справ

В статті розглядаються способи психологічного впливу в процесі кримінального судочинства.

В статье рассматриваются способы психологического воздействия в процессе уголовного судопроизводства.

In the article it is considered the ways of the psychological impact in the criminal proceedings.

Ключові слова: тактичний прийом, психологічний вплив, психологічний тиск, слідчі (розшукові) дії, тактичні комбінації.

Психологічний вплив в ході розслідування обумовлюється самою природою слідчої діяльності. Слідчий, щоб пізнати подію злочину, спілкується з різними особами, які у тій чи іншій мірі обізнані з обставинами злочину. Постановка перед особою будь-якого запитання є засобом передачі інформації, яка впливає на її свідомість, психіку змушує шукати необхідну відповідь. Таким чином, психологічний вплив є невід'ємним і притаманним елементом процесу спілкування людини взагалі, а тому в останній час залишається все менше прихильників, які відносять його до незаконних засобів розслідування.

Кримінальному процесу та криміналістиці, слушно зазначає В.Ю. Шепітько, відомі періоди, коли психологічний вплив відносили до незаконних засобів. Разом з тим у відправленні правосуддя такий вплив завжди має місце. Кримінальний і кримінальний процесуальний закон забороняють вплив лише в його грубих проявах, у формі насильства, шантажу, погрози [7, 201-202].

Слід зазначити, що кримінальний процесуальний закон забороняє під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поведження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність (ч.2 ст.11 КПК України), а стаття 373 КК України передбачає кримінальну відповідальність за примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство. У коментарі до даної статті зазначається, що під примушуванням розуміється психологічний вплив на особу, яку допитують. До незаконних дій відносять шантаж, обман, гіпноз, незаконне обмеження прав потерпілого, його підкуп тощо [9, 936].

Про недопустимість отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поведження або погрози застосування такого поведження зазначається в п.2 ч.2 ст.87 КПК України. Отже законодавець здійснив спробу надати перелік засобів недозволеного впливу на психіку людини, а не взагалі відмовитися від психологічного впливу на особу, оскільки цього зробити неможливо.

Слід також звернути увагу на те, що викладення цих принципових положень до процесу доказування в новому КПК України суттєво відрізняється від попереднього кодексу. Якщо в ст.22 попереднього КПК мова йшла лише про заборону застосування заборонених засобів до отримання показань, то в новому КПК дана вимога стосується усіх процесуальних засобів збирання доказів, усіх слідчих (розшукових) дій. Позитивним є також і те, що редакція даної статті не залишає підстав для розширеного її тлумачення. На відміну від не визначених у ч.3 ст.22 колишнього КПК «інших незаконних заходів», у даній статті наводиться, на нашу думку, вичерпний перелік дій, які заборонені під час кримінального провадження.

Сьогодні ряд науковців розглядають психологічний вплив як комплекс прийомів, що застосовуються під час передачі, опрацювання і використання інформації та викликають відповідну реакцію, яка дозволяє діагностувати психічний стан особи, контролювати перебіг думок, ставлення до фактів зміни її поведінки [12, 4]. На думку А.Р. Ратінова, вплив слідчого на психіку осіб, що беруть участь у справі є одним з елементів слідчої тактики. Слідчий постійно впливає на людей своїми владними приписами, виховними заходами, процесуальними засобами примусу. Без цього немислимо вирішення завдань кримінального судочинства [10, 163].

Виходячи з аналізу чинного законодавства доходимо висновку, що психологічний вплив у кримінальному судочинстві може бути правомірним і неправомірним (шантаж, погрози, катування), а тому і недопустимим у слідчий діяльності. До незаконних форм психологічного впливу відносять:

- погрозу застосувати насильство до допитуваного або до близьких йому осіб, змінити запобіжний захід на більш суворий, коли це не викликається ситуацією або взагалі неприпустимо, розголосити відомості, що ганьблять допитуваного або цих осіб, або ставлять їх у невідгідне становище, притягнути допитуваного або вказаних осіб до відповідальності за злочини, які вони не вчиняли тощо;
- обман (демонстрування фальшивої постанови про арешт, брехливе повідомлення про те, що відносно допитуваного є докази його вини тощо);
- приниження гідності особи допитуваного (образою, яка вчиняється словами і жестами, вимоги дати клятву тощо);
- задобрювання (нездійсненими обіцянками закрити кримінальну справу, звільнити з під варти, незаконними матеріальними заохоченнями: частування грілкою, наркотиками тощо);
- інші методи психічного впливу (залучення до допиту гіпнотизерів, екстрасенсів тощо) [8, 461-462].

Таким чином, вказуються не тільки форми психологічного впливу, які відносяться до заборонених (погроза, обман, приниження гідності, задобрювання) але в загальних рисах розкривається їхня сутність. Це є цілком закономірним. В кожній конкретній ситуації зазначені способи психологічного впливу мають оцінюватися саме з точки зору їх законності, дозволеності і допустимості до застосування. Адже погроза може бути правомірною, а інколи навіть спеціально передбаченою законом.

Так, попередження про кримінальне покарання свідка за відмову від дачі показань і завідомо неправдиві показання, а потерпілого за неправдиві показання є нічим іншим як погрозою і достатньо реальною, а не вигаданою. Вона завдає відповідного психологічного впливу на допитуваного, стимулює його переглянути обрану позицію і лінію поведінки на допиті під загрозою можливих небажаних наслідків. Але така погроза є правомірною, передбаченою чинним КПК.

Щодо такої форми психологічного впливу як обман теж слід висловити деякі зауваження. Розв'язання даного питання потребує не абстрактного, а конкретного підходу. Мабуть саме тому деякі автори намагаються показати у чому саме може виявитися обман (демонстрування фальшивої постанови про арешт, брехливе повідомлення про те, що відносно допитуваного є докази його вини, нездійснені обіцянки закрити кримінальну справу, звільнити з під варти тощо). Звичайно, названі форми психологічного впливу можуть зустрітися в слідчій практиці, але не дуже часто. Досвідчені працівники більш ретельно ставляться до вибору і застосування відповідних тактичних прийомів. Безпідставного висловлювання про наявність доказів вини щодо конкретної особи, як правило, недостатньо щоб переконати її змінити лінію обраної поведінки. Тому з впевненістю можна сказати, що обман у такій формі лише шкодить розслідуванню, а тому є неприпустимим.

Але обман можливо розглянути і в іншій площині. Затримано дві особи, які підозрюються у вчиненні грабежу. Один з них виявився більше готовим до спілкування з слідчим. Він дав розгорнуті показання відносно того як вони зустрілися з товаришем, що робили протягом дня до моменту затримання. Причетність до злочину категорично заперечував.

Другий підозрюваний був менше схильний до дачі показань, намагався уникнути від деталізації окремих обставин поведінки протягом дня. Коли він намагався приховати деякі обставини, які вже були відомі слідчому і не викликали сумніву, останній ставив перед допитуваним уточнюючі запитання, чим демонстрував обізнаність у справі. В окремих місцях допиту слідчий зачитував відповіді, які дав раніше допитаний співучасник. Ще не дійшли до з'ясування і половини обставин, що передували злочину, коли допитуваний заявив про бажання розповісти як усе було і назвав місце де вони сховали речі потерпілого після пограбування.

Чи є у такій тактиці елементи обману? Відповідь може бути лише позитивною. Адже усі дії і поведінка слідчого були спрямовані на те, щоб у допитуваного склалося перебільшене (невірне) враження про обсяг інформації (наявність доказів), якою володіє слідство. У даному разі він нічого не обіцяв допитуваному не вигадував, а лише у визначеному напрямі користувався наявною інформацією. Саме у цьому вбачається правильно обрана слідчим тактика допиту.

Але є й інша оцінка щодо подібних тактичних прийомів. Так, М.С. Строгович зазначав, що не може бути жодних сумнівів у тому, що умисне «формування помилкового уявлення» у будь-кого є обман цієї особи, повідомлення їй брехливих відомостей, а не щось інше. Але збрехати можна прямо, словами, а можна це зробити більш складним способом – таким

чином, що слова і речення самі по собі не є брехливими, але вони так побудовані і подані у такому контексті: висловлені таким тоном і з такою мімікою, що той, кому вони висловлені: брехню прийме за правду, а правду за брехню. А це і є обман, брехня, яка від того, що вона подана в особливо хитрій формі, не робиться допустимою; навпаки, вона набуває особливо нетерпимий, незаконний характер [13, 20].

Якщо слідувати подібним міркуванням, вірно зазначає Р.С. Белкін, то обман можливо побачити майже у кожному тактичному прийомі, не кажучи вже про тактичні комбінації, які в літературі називали невдалими термінами «слідчі хитрощі», «психологічні пастки» [3, 12]. Саме тактичні комбінації як сполучення тактичних прийомів або слідчих дій застосовуються для розв'язання найскладніших слідчих ситуацій. Сама криміналістична тактика покликана розробляти тактичні прийоми і рекомендації, які дозволять підвищити результативність слідчої діяльності, що відбувається в умовах жорстокої протидії з боку злочинців. Про можливість та необхідність застосування прийомів психологічного впливу в процесі розслідування можна зробити висновок з аналізу статей нового КПК України. Для прикладу можна розглянути «інші види негласних слідчих (розшукових) дій». Однією з таких дій є «виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації» ст.272 КПК. Чи можливо уявити результативність виконання даної дії без застосування прийомів та тактичних комбінацій, які будуть неправильно оцінені особами, щодо яких застосовуються.

Сучасна злочинність характеризується не тільки кількісними але і якісними змінами. Протидія розслідуванню з боку осіб, які намагаються уникнути відповідальності постійно загострюється і набуває нових форм, особливо в сфері діяльності організованої злочинності або вчинення злочинів високими посадовими особами. Достатньо пригадати справу Лозинського, коли його колеги пропонували представити його до звання Героя України за вбивство лише одного із своїх виборців. Саме тому правоохоронні органи вже не можуть задовольнятися застарілими методиками, тактичними прийомами і рекомендаціями. Поки науковці обговорюють питання щодо доцільності і правомірності застосування психологічного впливу на учасників кримінального судочинства, допустимості тактичних прийомів і комбінацій, які можуть бути неоднозначно оцінені тими, до кого застосовуються практичні працівники усе це використовують для вирішення конкретних ситуацій. Опитування 270 слідчих і працівників органів дізнання, зазначає В.Ю. Шепітько, свідчить, що близько 80% вважають допустимим застосування тактичних прийомів заснованих на обмані в слідчій і 92% в оперативно-розшуковій діяльності. При цьому опитані частенько навіть не замислюються над моральністю засобів, які застосовували для вирішення завдань розслідування. Підтвердженням цьому можуть бути опубліковані результати опитування слідчих прокуратури та МВС України: 54% застосовують в своїй діяльності методи незаконного впливу. З них фізичне насилля – 3,7%; погрози – 14,7%; обман – 29,8%; введення в оману відносно наявності доказової інформації – 92,2%; аморальні спонукання – 5,5% [14, 54].

З наведеного, без перебільшення, можна визнати, що тактичні прийоми психологічного впливу, які можуть бути неоднозначно оцінені особою, до якої застосовуються не виняток, а розповсюджений засіб подолання опору протидіючої сторони і вирішення конкретних завдань розслідування. Оскільки це так, не слід безапеляційно відмовлятися від можливості їх застосування як засобу у вирішенні складних завдань розслідування.

Неоднозначне ставлення науковців до розв'язання даного питання певною мірою обумовлюється відсутністю чіткого вирішення його в законодавчому порядку. По-перше, в ст.11 КПК мова іде про катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність поведження чи покарання, погрози застосування такого поведження, утримання особи у принизливих умовах, примушування до дій, що принижують її гідність. Як бачимо, про обман у даній нормі не згадується, а наводяться конкретні дії, що забороняються під час кримінального провадження.

У ст.373 КК мова іде про примушування давати показання шляхом незаконних дій. Які дії відносити до незаконних, звичайно, мав би визначити законодавець. Слушною з цього приводу є думка В.Г. Гончаренка. Якщо у законі, зазначає він, говориться про незаконні заходи, то вони повинні бути перелічені і пояснені у самому законі, причому з вказівкою на пряму заборону їх застосування і на відповідні санкції, що застерігають усіх від порушення такої заборони, інакше за невизначеним «інші незаконні заходи» може в принципі ховатися все, що здається даній особі у конкретній ситуації незаконним. Не важко завершити цю думку твердженням, що невизначена заява про неприпустимість застосування якихось заходів знаходиться у явному протиріччі з доктриною нашого кримінального права про відповідальність за прямо передбачені законом заборони [4, 60-61].

Відсутність законодавчого вирішення даного питання приводить до того, що навіть в роботах досвідчених науковців можна зустріти суперечності щодо нього. Так, розглядаючи

сутність криміналістичної тактики, вони зазначають що: «В найбільше загальному вигляді вона полягає в умінні «перехитрити» протидіючу сторону за рахунок маскуванню своїх намірів, шляхом введення в оману, спонукання до визначених дій і т.п.». На наступній сторінці ці автори вже пишуть, що ...«реалізація завдань кримінального судочинства має забезпечуватися перш за все за рахунок майстерності і уміння слідчого подолати можливі перешкоди на шляху збирання об'єктивної інформації для встановлення істини у справі. Основним засобом досягнення цього виступають тактичні прийоми діяльності: оскільки інші засоби впливу (погрози, обман і т.п.) під час розслідування неприпустимі та прямо заборонені законом (ст.20 КПК РСФСР)» [1, 9-10].

По-перше, зазначимо, що ні ст.20 КПК Росії ні ст.11 КПК України не згадують обман. У них мова іде про катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність поведінки чи покарання, або погрози застосування такого поведінки тощо. По-друге, маскуванню своїх намірів, шляхом введення в оману, що, є сутністю криміналістичної тактики є нічим іншим як обман. Якщо звернутися до словників стає очевидним, що обман – це неправдиві слова, вчинки, дії т.ін., а у другому розумінні – хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами почуття [6, 177; 11, 534].

Якщо повернутися до наведеного нами прикладу стає очевидним, що з боку слідчого не було жодного неправдивого слова і вчинку. З боку допитуваної особи мало місце хибне сприйняття дійсності і невірна її оцінка. Зазначимо, що оцінка особою була вільною від примусу. Допитуваний мав можливість обрати і іншу лінію поведінки, чому ніщо не перешкоджало, воля його не була пригнічена. То чи можливо це ставити в вину слідчому? Мабуть ні, бо він виконував свій професійний обов'язок для забезпечення реалізації вимог закону про всебічне, повне і об'єктивне розслідування злочину.

Але лише такий шлях використання інформації для викриття злочинців не може задовольнити практику. Для викриття злочинних угруповань і розкриття вчинених ними злочинів потрібно розробляти і проводити складні тактичні комбінації. Саме через їх застосування на протидіючу сторону справляється психологічний вплив, який повинен сприяти формуванню у неї хибного уявлення щодо окремих подій, фактів, осіб і потягти за собою вчинення поспішних помилкових дій, які і будуть сприяти розкриттю злочину. Критерії допустимості використання психологічного впливу визначені науковцями, на думку яких він відрізняється від психічного насилля перш за все наявністю у особи, на яку справляється вибору тієї або іншої позиції, а також умов для вибору своєї позиції, її викладення [5, 165; 10, 164].

Подальші дослідження даної проблеми дозволять визначити, які тактичні прийоми за формою подачі, змістом інформації тощо взагалі є неприпустимими щодо застосування в правоохоронній діяльності. Разом з цим будуть напрацьовуватись нові і удосконалюватись існуючі прийоми психологічного впливу на протидіючу розслідуванню сторону.

Вірно з цього приводу зазначає В.П. Бахін, що піклуючись про забезпечення в правовій державі конституційних прав і свобод громадян треба виходити з того, що при проведенні розслідування будь-яка дія і будь-яка отримана при цьому інформація одночасно захищають права і інтереси одних осіб і зачіпають права і інтереси інших [2, 24].

Література

1. Бахін В.П., Карпов Н.С. Понятие и сущность криминалистической тактики / В.П. Бахін, Н.С. Карпов // Современные проблемы криминалистики. Труды Академии управления. – М., 1998. – С. 9-10.
2. Бахін В.П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики. Лекция / В.П. Бахін. – К., 1999. – С. 24.
3. Белкин Р.С. Нравственные начала деятельности следователя органов внутренних дел / Р.С. Белкин. - М., 1999. – С. 12.
4. Гончаренко В. Г. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України / В.Г. Гончаренко. – К. : Академія адвокатури України, 2008. – С. 60-61.
5. Дулов А.В. Судебная психология / А.В. Дулов. – Мн. : Выш. шк., 1975. – С. 165.
6. Короткий тлумачний словник української мови / Під ред. Д.Г. Гринчишина. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Рад. шк., 1988. – С. 177.
7. Криміналістика: Підручник для студ. юрид. спец. ВЗО / За ред. В.Ю. Шепітька. – 3-те вид., переробл. і допов. – К. : Концерн Видавничий Дім «Ін-Юре», 2004. – С. 201-202.
8. Кримінальне право. Особлива частина. Підручник. – К. : НАВСУ-«Правові джерела», 1998. - С. 461-462.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К. : Каннон, А.С.К., 2001. - С. 936.

10. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей / А.Р. Ратинов. – М., 1967. - С. 163.
11. Словник української мови. Т.5. – К. : Наукова думка, 1974. - С. 534.
12. Сокиран Ф.М. Шляхи вдосконалення тактики психологічного впливу при проведенні окремих слідчих дій: Посібник / Ф.М. Сокиран, М.Ф. Сокиран. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – С. 4.
13. Строгович М.С. Проблемы судебной этики / М.С. Строгович. - М., 1974. - С. 20.
14. Шепитько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике / В.Ю. Шепитько. – Харьков, 1995. – С. 54.